

З ІСТОРІЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ, БІБЛІОГРАФІЧНОЇ ТА ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

В. А. Кучмаренко
кандидат історичних наук
С. В. Старовойт
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ БІБЛІОТЕК АКАДЕМІЧНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ І РОЗВИТКУ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ УАН (1918–1928)

Першочерговим завданням Української Академії наук (далі – УАН) було створення бази для наукових досліджень. У зв'язку з цим УАН проводила інтенсивну діяльність по формуванню бібліотек та збиранню архівних джерел. Накопичення й систематизування бібліотечних зібрань як бази наукових досліджень особливо інтенсивно проводилися перші п'ять років існування Академії (1918–1923).

Найдіяльнішу участь в укладанні бібліотек брали установи Історично-філологічного та Соціально-економічного відділів УАН.

Особливо активно формувалася бібліотека Історично-філологічного відділу та фахові бібліотеки його установ. Протягом 1918–1921 рр. було впорядковано подаровану УАН й передану до Історично-філологічного відділу бібліотеку В.Б. Антоновича. У її складі переважали книги з тих галузей знань, над розробкою яких працювали установи Відділу. Завдяки бібліотеці активізувалися їх наукові дослідження. Свого часу професор В.Б. Антонович склав до власної бібліотеки систематичний каталог. Загальний обсяг збірки складав понад 5000 томів, завдяки чому вона й стала основою бібліотеки Відділу. Вже на початок 1920 р. бібліотека Історично-філологічного відділу налічувала 7149 томів (6941 книжку та 208 рукописів)¹. Велику власну бібліотеку подарував Відділові С.О. Єфремов – у червні 1920 р. він звернувся з клопотанням до керівництва цієї установи про прийняття в дар його бібліотеки².

Першим головою бібліотеки Історично-філологічного відділу було об-

рано Д.І. Багалія, а постійним бібліотекарем – К.М. Антонович-Мельник, дружину покійного В.Б. Антоновича.

27 червня 1921 р. з метою збереження бібліотеки Історично-філологічного відділу Академія від імені уряду УСРР видала охоронний лист про її недоторканість як майна найвищої наукової установи УСРР, що не підлягало будь-яким реквізиціям³. Надалі бібліотека формувалася за рахунок дарів від окремих осіб та надходження певної кількості примірників з різних установ України, Росії й закордону, про що свідчить лист П. Губенка (Остапа Вишні), майбутнього відомого українського сатирика, який працював 1922 р. у редакції “Вістей ВУЦВК” у Харкові, до акад. А.Ю. Кримського: “Посилаю Вам кілька примірників закордонних українських часописів, що їх мені пощастило тут зібрати. До редакції надходять газети комуністичні українські закордонні, американські й віденська. Не знаю, чи має їх Київ узагалі, а Академія зокрема. Коли Академія їх не має, то я б зібрав би їх тут і передав би з okazjiю для Вашої книгозбірні. Перекажіть, будьте ласкаві, чи цікавитесь Ви ними”⁴.

У 1921 р. після об’єднання УАН з Українським науковим товариством (УНТ) до бібліотеки Історично-філологічного відділу надійшла книгозбірня УНТ, яка складалася з 4000 книг (книжкове зібрання “Старої громади”, твори О. Кониського та ін.). Того ж року бібліотека поповнилася впорядкованим книжковим зібранням В.Л. Модзалевського, що складалося з 1833 книг і брошур. Крім того, у цей час у віданні Відділу перебували книгозбірні деяких київських монастирів (Софійського, Михайлівського, Києво-Печерської лаври)⁵. У 1926 р. бібліотека поповнилася ще 2000 розрізаних видань та книжковим зібранням (понад 22000 томів) покійного академіка В.С. Іконникова.

Установи Відділу також провадили комплектування власних спеціалізованих бібліотек. Велика бібліотека з орієнталії знаходилася при Кабінеті арабо-іранської філології. Вона налічувала 19847 томів, подарованих академіком А.Ю. Кримським, серед яких було багато унікальних видань та рукописів. У 1924 р. вона поповнилася ще 400 томами, отриманими в дар від різних осіб. Протягом 1924–1926 рр. проводилася каталогізація книг, і паралельно з нею було здійснено переклад “Подорожі” арабського патріарха Макарія по Україні XVII ст., опубліковано 3 монографії з історії персів та арабів, підготовлено до друку “Історію Туреччини”.

Комісія для дослідів над громадськими течіями в Україні теж збирала спеціалізовану бібліотеку від перших днів свого заснування. Основу бібліотеки складала книжкові зібрання П.Я. Стебницького та Ф.К. Вовка.

Комісія для складання словника української живої мови мала бібліотеку, яка налічувала понад 6000 томів. Її підґрунтям стало книжкове зіб-

рання філологічного та українознавчого змісту Б.Д. та М.М. Грінченків. Поповнювалася і збагачувалася бібліотека комісії за рахунок дарів. Щорічно нею користувалися близько 600 співробітників Академії.

Музей антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка сформувався у 1921 р. саме на основі колекцій, книжкового зібрання та інших матеріалів, що були передані Академії наук за заповітом ученого, оскільки Ф.К. Вовк свого часу висловив бажання, щоб ця книгозбірня послугувала продовженню його праці в галузі антропології, етнографії, фольклору, археології, історії, зберігши свою цілісність. Проте у 1932 р. Музей було розділено на дві установи. Колекційні матеріали були занесені на баланс НКО УСРР, частина зібрання надійшла до новоутвореного Інституту історії матеріальної культури (з 1936 р. – Інститут археології). Особовий архів Ф.К. Вовка нині знаходиться в Інституті археології НАН України. Фольклорні та етнографічні матеріали були передані до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М.Т. Рильського АН УРСР (тепер Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України).

У 1922 р. до бібліотеки надійшло книжкове зібрання, подароване дружиною покійного О.Г. Алеша. У 1923 р. бібліотека поповнилася ще 122 томами, отриманими від різних осіб. Протягом 1924–1925 рр. ця спеціалізована бібліотека поповнювалася книжками переважно з питань етнографії, наприклад, за рахунок надходжень із Російської академії історії матеріальної культури, етнографічного відділу Російського музею в Ленінграді, від краєзнавчих організацій (“Северное бюро краеведения”, Забайкальський відділ Російського географічного товариства та ін.). До неї також надійшли (переважно, як дар) невеликі колекції книг від В.О. Караваєва, Д.І. Багалія, В.Є. Козловської, М. Опоки, М.В. Пгухи, О.Б. Курило, В. Вінницького, В.П. Петрова, Д. Саливона та ін.⁶ Від часу створення до 1929 р. бібліотекою завідував Є.О. Дзбановський.

Музей мистецтв імені Ханенків мав свою спеціалізовану бібліотеку з мистецтвознавства, в основу якої було покладене книжкове зібрання керівника Музею – акад. Ф.І. Шміта. На 1923 р. бібліотека налічувала 3153 томи, в основному з питань західного та прикладного мистецтвознавства⁷.

Бібліотека Археографічної комісії у 1924 р. складалася із 5286 томів: третина їх – спадщина колишньої Київської комісії для розбору давніх актів, решта – зібрання книг київських гімназій з історії України та Росії⁸. У 1926 р. бібліотека поповнювалася за рахунок надходжень від окремих осіб та установ. Кількість книжок збільшилася до 8226 томів.

Постійна комісія для видання пам’яток новітнього українського пись-

менства зібрала свою спеціалізовану бібліотеку, основу якої склали збірки книг М.А. Плевака, Г.Л. Берло, А.В. Ніковського.

Значно менше інформації знайдено в джерелах щодо комплектування бібліотек Фізично-математичного відділу Академії наук. Вдалося встановити, що найбільшу бібліотеку було зібрано Геологічним кабінетом – 1174 томи, переважну більшість якої подарував академік П.А. Тутковський. У 1921 р. П.А. Тутковським на власні кошти було додатково придбано 302 книги, журнали та карти. У 1924 р. бібліотека вже налічувала 3000 книжок та періодики різними мовами з питань геології⁹.

Акліматизаційний і Ботанічний сади свою організаційну роботу теж почали із збирання, впорядкування і каталогізації бібліотек. Основу їх складали власні книжкові зібрання керівників – академіків М.Ф. Кащенко та В.І. Липського. Велике значення, якого надавали збиранню саме фахових бібліотек, підтверджує той факт, що кожному співробітникові Комісії по вивченню флори України було дано завдання не тільки займатися дослідженням рослин, але й збирати всю літературу відповідно до означеної наукової проблематики. Проте варто зауважити, що комплектування бібліотек Другого відділу та його установ проходило значно складніше, ніж той самий процес у гуманітарних відділах УАН, що було пов'язано з незначною кількістю літератури природничого та технічного характеру. Ця думка підтверджується й тим, що у червні 1922 р. група академіків Другого відділу звернулася до Ради Народних Комісарів УСРР та до Всеукраїнського комітету сприяння вченим України з клопотанням про дозвіл на відкриття в Академії свого друкованого органу. При цьому вчені посилалися на той факт, що в Україні майже відсутні наукові журнали та інша друкована продукція в галузі точних наук¹⁰.

Третій, Соціально-економічний відділ Академії наук почав збирати бібліотеки трохи пізніше, ніж Історично-філологічний. У січні 1919 р. на засіданні Відділу зазначалося, що наукова праця установ значно ускладнена через відсутність власної бібліотеки і велику нестачу книг з проблем демографії, юриспруденції та соціології. У зв'язку з цим керівництво поставило перед установами Відділу такі завдання: 1) формувати бібліотеки з книг та брошур українською, російською і найрозповсюдженішими європейськими мовами; 2) збирати законодавчі акти (записки, проекти, протоколи тощо); 3) складати переліки літератури (бібліографії), каталоги, картотеки для розроблення поставлених наукових проблем.

Основою бібліотеки, яка закладалася при Відділі, стало книжкове зібрання О.І. Левицького. Порівняно з бібліотекою Історично-філологічного відділу бібліотека Соціально-економічного відділу формувалася значно

повільніше і на початок 1927 р. складала 10126 томів. Поповнювалася вона за рахунок видань, надісланих статистичними установами і різними закладами УСРР. Протягом 1926–1927 рр. до бібліотеки Відділу надходили книжки за рахунок обміну науковою продукцією з деякими відомчими установами УСРР, через купівлю, дари різних осіб (акад. О.О. Малиновського, П.Н. Лозієва та ін.). Протягом 1927 р. до неї надійшло 1238 книг та 14 часописів. У ході інвентаризації, проведеної в кінці року, було занесено до інвентаря 1611 книг, з них: 77 книг – з бібліотеки О.І. Левицького, 1379 книг – з бібліотеки А.Д. Стороженка й 161 том “Полного собрания законов Российской империи”¹¹.

Наприкінці 1926 р. провадилася інвентаризація всього майна Академії, в результаті якої було встановлено, що УАН було зібрано книг на суму 286314 крб. (до цієї цифри не входили зібрання Всенародної бібліотеки України (ВБУ) та Музею мистецтв з його пінакотекою). Загальну кількість книг (80492 томів) складали окремі бібліотеки: а) Історично-філологічного відділу – 17319 томів; б) орієнталістична – 19847 томів; в) Комісії словника української живої мови – 6407 томів; г) Археографічної комісії – 8226 томів; д) Комісії для дослідів над громадськими течіями в Україні – 880 томів; е) Музею антропології та етнології – 4570 томів; є) Геологічного кабінету – 1174 томи; ж) Біологічного інституту – 1658 томів; з) Ботанічного саду – 1100 томів; и) Ботанічного кабінету і Гербарію – 1616 томів; і) Зоологічного музею – 669 томів; ї) Інституту технічної механіки – 6128 томів; й) Соціально-економічного відділу – 10126 томів; к) бібліотеки інших установ – 772 томи¹².

У 1920 р. М.М. Павлов-Сільванський, керівничий працями Постійної комісії для вивчення звичаєвого права, подав на розгляд Спільного зібрання Академії наук проект організації загальноакадемічної бібліотеки. Згідно з цим проектом планувалося об'єднати бібліотеки Відділів та установ в одну велику бібліотеку. Проте Спільне зібрання відхилило даний проект з огляду на те, що вже існувала ВБУ¹³. Це питання піднімалося ще кілька разів, але так і не знайшло підтримку серед керівництва Академії.

Протягом 1927–1928 рр. бібліотеки Першого та Третього відділів комплектувалися менш інтенсивно. На початок 1928 р. загальна кількість книг у бібліотеках Відділів та їх установ збільшилася на 17810 томів, основна частина яких надійшла через науковий обмін, що здійснювався вже за рахунок видань Академії наук¹⁴.

З реорганізацією структури ВУАН у 1929–1930 рр. були ліквідовані мовознавчі установи Історично-філологічного відділу, а їх бібліотеки по-

ступово почали передаватися до ВБУ. У 1931 р. Історично-філологічний та Соціально-економічний відділи було об'єднано в Соціально-економічний відділ. Ревізійні комісії НКО УСРР, Укрцентрархіву й Істпарту провели перевірку стану бібліотек Відділів та їх установ. Соціально-економічному відділу було доручено скласти довідку щодо кількості та складу бібліотек (на жаль, цю довідку не знайдено). З ліквідацією Відділів УАН у лютому 1934 р. бібліотеки колишніх Історично-філологічного відділу та установ Соціально-економічного відділу почали передавати до ВБУ (за винятком актів прийому-передачі бібліотек історичних установ, інших документів не збереглося).

У ВБУ бібліотеки були розформовані між основними та спеціальними фондами. У наступні роки проводилися вилучення книг та передача їх до спецхранів. Так була розформована переважна частина логічно укладеної джерельної бази досліджень у галузі українознавства, мовознавства та соціально-економічних дисциплін.

Стосовно бібліотеки Фізично-математичного відділу, то у 1928 р. її було переведено до нового приміщення, впорядковано, і вона почала швидко поповнюватися. Наприкінці 1928 р. кількість книжок у бібліотеці становила 3865 томів. Керував бібліотекою акад. Г.В. Пфейффер. Штатного бібліотекаря не було. З утворенням науково-дослідних інститутів у 1934–1935 рр. її було розформовано і частинами передано до їхніх фахових бібліотек.

Як уже зазначалося вище, у другій половині 20-х років знижується інтенсивність комплектування бібліотек за рахунок дарів, збирання та купівлі книг. Фонди бібліотек установ починають активно зростати за рахунок обміну. Значний інтерес для дослідників історії вітчизняної академічної науки становлять саме шляхи такого обміну, участь у ньому вчених Академії наук та значення розбудови і поширення видавничої діяльності самої Академії.

До 1923 р. видавничу діяльність Академія наук не провадила через велику матеріальну скруту і відсутність власної друкарні. Незначна кількість друкованої продукції, що побачила світ, видавалася у різних видавництвах України (“Червоний шлях”, “Шлях освіти” та ін.), а іноді й за кордоном (Звідомлення про діяльність Академії за 1921 та 1922 роки¹⁵).

Завдяки тому, що у 1923–1924 рр. Академія наук остаточно закріпила за собою Лаврську друкарню, вона отримала змогу почати власну видавничу діяльність. Видавництвом керувала Редакційно-видавнича комісія, створена у 1921 р. (з кінця 1926 р. Редакційно-видавнича колегія), яку очолював Неодмінний секретар ВУАН акад. А.Ю. Кримський.

Великі труднощі супроводжували розбудову видавничої діяльності Академії наук. Саме тоді А.Ю. Кримський писав Д.І. Багалію: “У нас зле

з папером. Держава, передавши нам друкарню, не дала ані однієї стопи паперу, ані грошей на закупівлю паперу. Все, що ми друкуємо, друкується на папері, пожертвованому авторами, або покупленому мною з моїх випадкових заробітків. Ми хочемо удатися до Наркомосу з рішучим проханням дати нам певну кількість коштів. Піддержете наше клопотання. Із розмови з тов. Астерманом я виніс вражіння, що Наркомос коли й дасть паперу, то хіба на природничі праці, а не на гуманітарні”¹⁶. Проте завдяки зусиллям керівництва Академії наук та Редакційно-видавничої комісії видавнича діяльність Академії покращувалася з року в рік. Взагалі наукову продукцію цього періоду можна умовно поділити на такі групи: 1) загально-академічні видання, 2) видання Відділів (збірники праць), 3) видання установ (збірники праць, вісники), 4) окремі праці академіків та наукових співробітників.

Особливо інтенсивно працювали у ці роки академічні установи: Археографічна комісія видала друком три томи Українського археографічного збірника, том “Пам’яток українського письменства”, розпочала друкувати “Коденську книгу”, “Акти до історії Хмельниччини. 1657–1665”¹⁷; Історична секція видала науковий збірник, що був продовженням “Наукових записок” УНТ, відновила видання журналу “Україна”; Комісія Старого Києва та Правобережної України видала друком праці “Київ та його околиця в історії й пам’ятниках”, “Нові студії з історії Києва”; Комісія Лівобережжя та Слобідської України (Лівобічної України) підготувала до друку збірник “Чернігів та Північне Лівобережжя”; Комісія Західної України мала постійний зв’язок з науковим осередком Західної України – Науковим товариством ім. Т.Г. Шевченка у Львові і підготувала до друку “Матеріали до культурної і громадської історії Західної України”¹⁸; Культурно-історична комісія займалася питаннями вивчення праісторії України, видала часопис “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”; Комісія старої історії України, займаючись вивченням соціальних та політичних процесів в Україні і дослідженням історії українського національного відродження, видрукувала матеріали досліджень у збірнику “За сто літ” (за 1929 р. вийшло 5 томів).

Якщо перейти на суху мову цифр, то отримаємо таку картину: 1923 р. – 117 друк. арк., 1924 р. – 36 назв, 230 друк. арк., 1925 р. – 36 назв, 222 друк. арк.; 1926 р. – 72 назви, 600 друк. арк. (419 – коштом ВУАН, 180 – коштом авторів та різних видавництв), 1927 р. – 93 назви, 1013 друк. арк. (770 – коштом ВУАН, 243 – коштом авторів та різних видавництв).

Зростання тиражу друкованих праць дало можливість проводити активний обмін виданнями. Так, у 1924 р. Академія надіслала свої наукові

праці 89 закордонним установам, в СРСР – 111; у 1927 р. – 186 закордонним установам, в СРСР – 123, в Україні – 140. Відповідно зріс обсяг обмінного фонду: у 1924 р. – 10 тис. пр., у 1928 р. – 68 тис. пр.

Активну роль у цьому обміні відігравали співробітники Академії наук, які перебували у закордонних наукових відрядженнях. Листуючись з ВУАН, вони мали інформацію про останні академічні публікації і завжди зверталися з проханням надіслати їм друківані матеріали, одночасно пропонуючи своє сприяння у зносинах з науковими інституціями тих країн, де працювали. Так, ще у 1923 р. акад. В.І. Вернадський писав до А.Ю. Кримського: “... Пишу Вам ось по якому ділу. Я пізнав, що Фізично-математичний відділ надрукував збірку своїх праць та й Перший відділ теж. Дуже прошу Вас – коли є така можливість – дослати мені усе, що надруковано. Коли треба грошей – напишіть – тепер можливо переводити гроші – валюту до України. Чи досилали Ви видання Академії до закордонних наукових інституцій? Коли Ви дошлете мені у двох примірниках, то можу передати до Академії наук (до [Znobiful]), бо Академія наук Паризька відповідає тільки нашому Другому відділу”¹⁹. Протягом всього часу свого перебування у Франції В.І. Вернадський суттєво сприяв встановленню стосунків Академії з місцевими науковими установами і як міг допомагав у обміні виданнями між ними²⁰. Вагому участь у цьому процесі брали також акад. М.М. Крилов, М.П. Кравчук, М.Г. Холодний та ін.

Ще одне підтвердження інтенсивного обміну працями між Академією наук та закордонними науковими установами знаходимо у листі А.Ю. Кримського як завідуючого Видавництвом ВУАН до редактора журналу “Америка”, де він висловлює здивування з приводу “неточних” відомостей, поданих про Академію наук України та її роботу в журналі, і дає характеристику видавничої діяльності ВУАН: “Направду Українська Академія наук за 9 літ свого існування видала у світ (на 1 жовтня 1927 р.) 295 книжок, що обіймають 2574 1/4 аркушів друку, себто 41088 сторінок. Ця цифра значно збільшиться, коли сюди додати ще і ті праці, які на 1 жовтня хоч і кінчилися друком, але ще не встигли вийти у світ. Може цифра 41088 сторінок друку академічних публікацій не така вже й велика, а все ж легко важити їй не випадає. Далеко позаду лишає вона кількість наукових праць, українською мовою виданих, що побачили світ за 250 літ (!) панування російського царату на нашій землі. Кількістю і якістю своїх видань Українська академія наук, не вважаючи на короткий термін свого існування (вже багато старих і поважних академій є серед європейських наукових установ), зайняла дуже поважне місце та здобула собі велику пошану. Про все це Ви можете довідатися не тільки із щорічних “Звідомлень

Академії”, а і з багатьох чужоземних наукових часописів, що дуже цікавляться роботою нашої Української Академії, якою справедливо може тепер пишатися український нарід”²¹. Взагалі у другій половині 1920-х років видавництвом Академії та іншими видавництвами, де друкували свої праці вчені Академії, було опубліковано понад 1725 наукових праць²².

Проаналізувавши процес створення бібліотек Відділів та установ УАН і розвиток її видавничої справи, можемо сказати, що молода Українська Академія наук надавала пріоритетного значення формуванню книжкових зібрань, розуміючи важливість створення широкої джерельної бази для майбутніх наукових досліджень. На жаль, через малу кількість на Україні літератури з природничих та технічних дисциплін, активніше комплектувалися бібліотеки Історично-філологічного відділу та його установ. На початковому етапі бібліотеки формувалися за рахунок дарів окремих осіб, книжкових зібрань, покинутих напризволяще під час історичних катаклізмів, та зібрань ліквідованих установ, іноді – через купівлю. Надалі комплектування бібліотек почало провадитися за допомогою обміну виданнями. Цей процес став можливим через активний розвиток видавничої справи власне в Академії, що дало змогу значно розширити коло видань (не лише праці провідних вчених, Відділів та академічні звідомлення про роботу, а й праці окремих наукових установ та співробітників), друкувати праці швидше й значно збільшити їх тираж. Як результат – відбулося зростання обмінного фонду видань, що в свою чергу призвело до розширення обміну надходженнями від закордонних наукових установ до бібліотек установ Української академії. Зростання кількості молодих науковців у стінах ВУАН наприкінці 1920-х років підтвердило правильність обраного шляху.

¹ Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису, ф. 1, № 26539, арк. 12.– (далі НБУВ, ІР).

² Там само, ф. X, № 18803, арк. 1.

³ Там само, № 34781, арк. 1.

⁴ Там само, ф. 1, № 22844, арк. 1–1 зв.

⁵ Історія Академії наук України, 1918–1923 : Документи і матеріали.– К., 1993.– С. 400.

⁶ Історія Національної Академії наук України, 1924–1928 : Документи і матеріали.– К., 1998.– С. 82–83.

⁷ Зап. Іст.-Філ. Відділу.– К., 1924.– Кн. 4.– С. 240–244.

⁸ Там само.

⁹ Історія Національної Академії наук України, 1924–1928 : Документи і матеріали.– С. 94.

-
- ¹⁰ ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, стр. 120, арк. 62.
- ¹¹ Історія Національної Академії наук України, 1924–1928 : Документи і матеріали.– С. 397.
- ¹² Там само.– С. 199.
- ¹³ НБУВ, ІР, ф. І, № 26161, арк. 4.
- ¹⁴ Історія Національної Академії наук України, 1924–1928 : Документи і матеріали.– С. 400.
- ¹⁵ Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1921 рік.– Берлін, 1923.; Всеукраїнська Академія наук. Звідомлення за 1922 рік.– Прага, 1925.
- ¹⁶ НБУВ, ІР, ф. І, № 23551, арк. 1.
- ¹⁷ Студії з історії України Науково-дослідної кафедри історії України в Києві.– К., 1926.– Т. 1.– С. III–XI.
- ¹⁸ НБУВ, ІР, ф. X, № 18067, арк.1–2.
- ¹⁹ Там само, ф. І, № 22768, арк. 7–7 зв.
- ²⁰ Там само, № 22769, арк. 1–2.
- ²¹ Там само, № 22981, арк. 3–5.
- ²² Історія Національної Академії наук України : Документи і матеріали, 1924–1928.– С. 643–703.